

# Kâtip Çelebi ve Orta Yol Bulma Sanatı

İbrahim  
KALIN\*

Kâtip Çelebi'nin bu yazıda ele alacağımız en meşhur eseri, hiç şüphesiz, *Mizanü'l-hakk fi ihtiyari'l-ahakk*'tır. Kitapta Kâtip Çelebi, Osmanlı toplumunda tartışma konusu olmuş bir dizi ihtilafli konuyu ele alır ve her biri hakkında tarafların görüşlerini objektif bir gözlemci tavrıyla anlatır. Daha sonra her bir konu hakkında bir orta yol bulmaya çalışır.

**KÂTİP** Çelebi (1609-1659), Osmanlı düşünce tarihinin önde gelen simalarından biri. Asıl adı Abdullah oğlu Mustafa olan ve Hacı Kalfa yahut Hacı Halife olarak da ün salan Kâtip Çelebi, elli yıllık kısa ömründe klasik İslam medeniyetinin ve Osmanlı kültürünün bir hülhasasını yapabilmiş, engin görüşlü bir düşünür. Kaleme aldığı eserlerinde döneminin önemli tartışmalarına değinmiş ve kayda değer tahliller sunmuş bir aydın. 'Toplumsal hikmet' diyebileceğimiz bir sezgiyle hareket eden düşünürümüz, ihtilafli konularda toplumu kendi dar görüşlerine göre yeniden kurmaya çalışan ulemaya şiddetle karşı çıkar. Tütünden kahveye, Firavun'un imanından müzik dinlemeye kadar, Osmanlı ve İslam toplumlarının tartışageldiği konuların kibir ve inat ile çözülemeyeceğini söyler. Ona göre, bu konularda bir orta yol bulmak, ne bilgi sahibi olmak anlamında ulemanın, ne de siyasî güç kullanmak anlamında siyasetçilerin işidir. Orta yol bulmak, bir sanat işidir. Kâtip Çelebi'nin bu kaygısı ve çağırısı, aslında klasik dönem Osmanlı toplum ve kültürünün ayırt edici özelliklerinden biridir.

Döneminin fikri ve sosyal sorunlarına 'toplumsal hikmet' açısından yaklaşan Kâtip Çelebi, pek çok askerî sefere katıldıktan sonra "küçük cihaddan büyük cihada döndük" diyerek siyasî yaşamı bırakır ve ömrünün kalan kısmını ilme verir; yirmiyeye yakın eser kaleme alır. Bunlar arasında önemli bir bibliyografya kitabı olan *Keşfü'z-zünun*'u, ünlü coğrafya kitabı *Cihannüma*'yı, Osmanlı denizcilik tarihi açısından önemli bir tarih kitabı olan *Tuhfetü'l-kibar fi efsari'l-bihar*'ı ve Osmanlı maliyesiyle ilgili *Düsturu'l-ame*'i sayabi-

\* *Anlayış* dergisi Sayı 22, (Mart 2005). Yayıncı, Bilim Sanat Vakfının izniyle tekrar yayınlanmaktadır.

liriz. Müellifimizin bu yazıda ele alacağımız en meşhur eseri ise hiç şüphesiz *Mizanü'l-hakk fi ihtiyari'l-ahakk*'tır. Kitapta Kâtip Çelebi, Osmanlı toplumunda tartışma konusu olmuş bir dizi ihtilaflı konuyu ele alır ve her biri hakkında tarafların görüşlerini objektif bir gözlemci tavrıyla anlatır. Daha sonra her bir konu hakkında bir orta yol bulmaya çalışır.

Düşünürümüzün ele aldığı konular arasında neler yok ki! Hızır'ın hayatı, musiki, Sufilerin seması, tasliye (Hz. Peygamber'e salavat getirme) ve tarziye (ashab için "Allah onlardan razı olsun" deme), tütün, kahve, afyon şurubu ve diğer keyif verici içecekler, Hz. Peygamber'in anne ve babasının Müslüman olup olmadığı, Firavun'un imanı, İbn Arabî ve vahdet-i vücud, Yezid'e lanet okunması, bidat, kabirleri ziyaret, Regaib, Berat ve Kadir gecesi namazları ve bunların bidat olup olmadığı, musafaha, inhina (selam verilecek yerde eğilip elle veya başla işaret etmek), iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamak ve bunun usulü, millet kelimesinin anlamı ve din ve şeriatla olan ilişkisi ve rüşvet. Bunlara ilaveten Kâtip Çelebi kitabın sonunda iki Osmanlı âlimi olan Ebussu'ud Efendi ve Mehmet Birgivi hakkında bir değerlendirme yapar. Son olarak Sivasî Efendi ile Kadızadelik meselesine değinir. Kitabın sonunda ise "nimete şükür" olması dileğiyle kendi hayatından bahseder.

### **Akıl ile Nakil: Çatışma mı, Uzlaşma mı?**

*Mizanü'l-hakk*'ın temel problematiği, akıl ile nakil ya da akli ve nakli ilimler arasındaki ilişkidir. Dini korumak adına akli ilimlere gösterilen ilgisizlik, Kâtip Çelebi'nin kitap boyunca eleştirdiği ana konudur. Yazarımıza göre din ile akıl, şer'î ilimlerle akli-felsefi ilimler mutlak manada çatışmaz. Çatışma, ancak muayyen bir din anlayışıyla muayyen bir akıl (yani bilim ve felsefe) anlayışı arasında olabilir. Kâtip Çelebi bu tezini temellendirmek için, İbn Rüşd'ün *Faslü'l-makal*'inde geliştirdiği akıl yürütmeye benzer bir yol izler. Buna göre akli ilimlerin hedefi, varlıkların hakikatini araştırmaktır. Din de insanlara eşyanın hakikatini araştırmalarını ve ahlaklı olmalarını emreder. Dolayısıyla bu iki hedef arasında bir çatışma yoktur.

Kâtip Çelebi, dinin safiyetini korumak adına akli ilimlere karşı çıkanların *Haşiye-yi tecrid ve Şerh-i mevâkif* gibi Sünni kelam düşüncesinin temel fikir kitaplarının okutulmasını dahi yasakladıklarını ve üstelik bunu Fatih Sultan Mehmed'in vasiyetinin hilafına yaptıklarını söyler. Bu tavrı "Osmanlı ülkesinde ilim pazarına kesat" getirmiştir. Bu gidişattan rahatsız olan Kâtip Çelebi, dönemin dar görüşlü ulemasına sürekli tenkitler yöneltir ve onların ilim sahibi ama *hikmet*'ten yoksun kişiler olduklarını söyler. Oysa ona göre temel akli ilimlerden olan matematik ve mantık bilmeden fıkıh ilminin hakkını vermek dahi mümkün değildir. Kâtip Çelebi bunu teyit etmek için, üç matematik problemini üç fikhî soru haline getirir ve bunları Şeyhülislam Bahâi Efendi'ye (1601-1653) sorar. Bahâi Efendi'nin cevabı epey gecikir. Sonuçta Kâtip Çelebi, ma'kulat ve riyaziyat, yani felsefe ve matematik ilimlerini bilmeden fıkıh dahi yapmanın mümkün olmadığını bizzat tecrübe eder.

*Mizanü'l-hakk*'ın, üzerinde ısrarla durduğu bir diğer konu, bidatler meselesidir. Kâtip Çelebi bazı kişiler tarafından bidat addedilen çeşitli adet ve görenekler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durur. Bu kişilerin halk arasında yaygınlaşmış gelenek ve görenekleri bidat gerek-

çesiyle yasaklamaya kalkmasına karşı çıkar; hatta bunu 'ahmaklık' olarak görür. Ona göre bu zahir ehlinin sorunu, dinî bilgi ile toplum arasındaki ilişkiden habersiz olmalarıdır. Din bilgisini tekelinde bulundurduğunu zanneden bu kişiler hikmetten yoksundurlar çünkü sahip oldukları bilginin toplum yaşamı açısından ne anlam ifade ettiğini bilmezler. Bu dar bakış açısı, ilmi bir iktidar aracı haline getirir. Nitekim dönemin pek çok "yaman hocası", aslında sultanın gözüne girmek için muhalefet etmektedir. Çünkü Kâtip Çelebi'nin aktardığı meşhur kaideye göre, "muhalefet et, meşhur olursun!"

Öte yandan halkı bidat denilen şeylerden kaba kuvvet yoluyla uzaklaştırmaya çalışmak boşuna bir uğraştır. Çünkü halk bir şeyi âdet edindi mi, ona ne ulemanın, ne de sultanın gücü yeter. Peki bu, her şeyi olduğu gibi bırakmak anlamına mı geliyor? Elbette hayır. Kâtip Çelebi'ye göre ulemanın, yani bilgiyi üreten elitin görevi, halkı en güzel yol ve dil ile uyarmak, onlara dini ve hükümlerini hatırlatmaktır. Fakat "bunu yaparken bile zaman ve mekan gerçekliğini göz ardı edemeyiz" diyor düşünürümüz. Çünkü "sünnete tam tamına riayet edip uymak istenirse hâl müşkildir. Bu aykırılık, zamanın ve mekanın başkılığından lazım gelir. Aslı, şehir hayatı ve toplu halde yaşamak kaidesine dayanır." Yani Hz. Peygamber'in sünnetini dar bir çerçevede anlar ve uygulamaya çalışırsak, ya hayatı yaşanmaz kılarız, ya da sünneti büsbütün terk ederiz.

## Din, Ulema ve Hikmet-i Temeddün

Kâtip Çelebi'nin bu tenkitlerinin asıl hedefinin Kadızadeliler olduğunu görmek zor değil. Bu açıdan *Mizanü'l-hakk*'ı Kadızade düşüncesinin köklü bir tenkidi olarak okuyabiliriz. Hatırlanacağı üzere Kadızade hareketi dinin (yeniden) tasaffi etmesi için akla ya da 'yabancı' ilimlere karşı çıkmış ve bidatlerin ortadan kaldırılması için siyasilere baskı yapmıştı. Kadızadeliler hareketi, 17. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı'daki "yüksek medrese İslam'ı" ile "halk İslam'ı" arasında yaşanan gerginliğin zirve noktası olarak görüldü. Bu kategorilerin çok açıklayıcı olmadığını itiraf etmeliyim. Fakat Osmanlı'da bir grup ulemanın dinin temel yaşanma biçimi hakkında daha katı ve tutucu bir tavra sahip olduğu açık. Yani sorun bidat addedilen bir takım âdetlerin fikhî hükmünün tartışılmasından çok, bu tartışmanın da dayandığı dinin hangi açıdan anlaşılıp yaşanacağı meselesi. Bu yüzden Kâtip Çelebi, Kadızadelilerin görüşlerine kendi 'toplumsal hikmet' perspektifinden cevaplar verir. Tartışmasına konuyla ilgili fikhî hükümleri eklemeyi de ihmal etmez.

Mamafih Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-hakk*'ta bunların ötesinde bir şey yapmayı dener. Düşünürümüz, ihtilafların halli için bir fetvaya karşı bir başka fetva vermenin tek başına sorunu çözmeyeceğinin farkındadır. Meseleyi dar bir fıkıh cedelleşmesine indirgememek için, daha geniş bir bakış açısına, bir üst-tahlil çatısına ihtiyaç vardır. Kâtip Çelebi bunun için 'medenileşme hikmeti' dediği bir bakış açısı önerir. Bu 'medenileşme bilgisi'ne göre insanların toplu halde yaşaması bir zorunluluktur. Fakat asıl önemlisi, bu durum "bir arada yaşama" formülleri üzerinde düşünmemizi zorunlu kılar. Dinî bilginin bekleliğini yapan

ulema, bu formüller üzerinde kafa yormak, bir arada yaşamanın anlamını kavramak ve gerekli 'ayarları' yapmak zorundadır. Aksi halde aynı anda hem dini, hem de toplumu kaybetmek işten bile değildir. Kâtip Çelebi bunu şöyle ifade ediyor:

"İmdi gerekir ki, basiret sahipleri, insanlığın ondan ayrılmaz yönleri olan temeddünün ve toplu halde yaşamanın gerektirdiklerini bilerek halkın bölük bölük bölündüğünü ve her birinin özelliklerinin ne olduğunu bilmeli, öğrenmelidirler. Bir şehir halkının sınıflarını ve her sınıfın törelerini ve göreneklerini bilip anladıktan sonra bütün yeryüzünde yaşayanların da sınıfları ve halleri üzerinde toplu bir bilgi edinmeye çalışmalıdırlar. Bunu bilip öğrendikten sonra hikmet-i temeddünün sırrı gittikçe açılır, ortaya çıkar."

Buradaki basiret ve hikmetin derinliğine hayranlık duymamak ne mümkün! Kâtip Çelebi, medenîleşmenin ön şartının farklılaşma olduğunu, bunun ise ancak çoğulcu bir bakış açısıyla doğru anlaşılabileceğini söylüyor. Kâtip Çelebi'nin orta yol bulma sanatı, bu "hikmet-i temeddün"den neşet eden doğal bir sonuçtur. Bugün Türkiye, Kâtip Çelebi'nin döneminden daha derin bölünmeler yaşıyor. Hikmet-i temeddünden yoksun olduğumuz için her farklılaşma yeni "öteki"ler ürettiyor, bizi yeni bölünmelere sürüklüyor. *Mizanü'l-hakk*'ı bu gözle (yeniden) okumanın zamanı geldi de geçiyor bile.